

'Zwarte Piet: altijd in beweging'

Alex van Stipriaan

Lezing in het Haags Historisch Museum, n.a.v. de tentoonstelling *Afrikaanse bedienden aan het Haagse hof* (2017-2018).

Als Nicolaas Beets' alter ego Hildebrand in de jaren 1830 de Westindische plantage-eigenaar Kegge bezoekt wordt hij bediend door een zwarte knecht. De dochter des huizes vertelt hem vervolgens, al spelend met haar levende kaketoer, over de “wonderen van het huis en de paarden en de slaven, die de familie in de West had; een slaaf voor de zakdoek, een slaaf voor de waaier, een slaaf voor het kerkboek, een slaaf voor de flacon!”. Als Hildebrand op een gegeven moment met Kegge uit rijden gaat door Haarlem is het niet alleen het prachtige rijtuig dat veel bekijks trekt, maar minstens zozeer “de zwarte lakei achterop, die met onbewegelijke plechtigheid zat rond te kijken en iedereen eerbied inboezemde, behalve de boven alle vooroordelen verheven straatjongen, die hem toeriep: ‘Mooie jongen, pas op, hoor! Dat de zon je niet verbrandt’”

Hoezeer zwarte mensen ook een absolute uitzondering vormden in Nederland en altijd veel bekijks trokken, toch heeft vrijwel iedere wat grotere stad vanaf de 17^e eeuw zwarte bedienden binnen zijn muren gehad. In de 18^e eeuw kwamen er jaarlijks zo'n 20 zwarte bediendes aan, die vaak op de meest uiteenlopende plekken terecht kwamen, o.a. vanwege alle landhuizen van hun werkgevers. Toch kon je de meesten wel vooral in Amsterdam en in mindere mate Rotterdam en Den Haag aantreffen. Die stroom nam af na de afschaffing van de slavernij, maar ook daarna zijn koloniale elites die terugkwamen naar Nederland nog wel hun donkere huispersoneel blijven meenemen. En voor zover we kunnen nagaan waren ze allemaal bijzonder mooi uitgedost, Ze waren voor hun werkgevers een statussymbool. En dus lieten ze dat ook veelvuldig in beeld vastleggen en waren de zwarte bediendes prachtig uitgedost, vaak op een manier die hun exotische aanblik nog meer versterkte. Daarbij werden de machtsverhoudingen uit die dagen ook sterk benadrukt met allerlei contrasten.

Overigens waren diezelfde werkgevers voorheen meestal hun eigenaren geweest, zoals dat ook bij Kegge het geval was. Dat betekent dus dat zij juridisch gezien een deel van hun leven geen mensen maar roerende goederen waren geweest en dat gold tot ver in de 19e eeuw voor iedereen die als slaafgemaakte in een van de Nederlandse slavenkolonies rondliep. Alleen was in Nederland zélf slavernij verboden, dus als een Europese eigenaar zijn Afrikaanse slaven meenam naar Nederland en hij of zij ze niet binnen 6-12 maanden terugstuurde naar de kolonie, dan waren ze per definitie vrij, alleen waren ze zich daar niet altijd van bewust en veel kanten konden ze ook niet op, dus bleven de meesten bij hun voormalige eigenaars in dienst.

Er wordt wel eens gezegd dat slavernij met Afrikanen nu eenmaal bij die tijd hoorde, maar dat gold dan toch in ieder geval niet op Europees grondgebied, dus zo normaal was het nu ook weer niet. Te meer niet als je bedenkt dat er ook altijd protesten tegen de slavernij hebben geklonken en er een eeuw voor de daadwerkelijke afschaffing in 1863 hier al uitgebreid over afschaffing werd gediscussieerd. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de

Maatschappij tot Nut van het Algemeen en de eerste grondwet gevende vergadering, waar het debat eind 18^e eeuw al zeer fel werd gevoerd. En ook daarbuiten waren er in de 18^e eeuw al genoeg woordvoerders die zich in woord en geschrift tegen de slavernij uitspraken, zoals de bekende schrijfsters Betje Wolf & Agje Deken. Betje Wolf verklaarde zelfs publiek dat zij haar familie in Zeeland nooit meer zou bezoeken zolang ze zich bezighielden met slavenhandel en slavernij.

In die tijd was Sint Nicolaas al vele eeuwen een belangrijke katholieke heilige en werden er ook al heel lang feesten gevierd rondom zijn naamdag of sterfdag in december. Die waren er sinds de Middeleeuwen vooral voor de arme kinderen en vonden in Nederland plaats in kerken en kloosterscholen. Sowieso waren er nog weinig verklede sinten, meestal waren het verklede kinderen, zogenaamde kinderbisschoppen, die over de andere kinderen een dag lang de baas mochten spelen. Vanaf de 14^e /15^e eeuw komt het feest buiten de kerken en kloosterscholen en gaan de kinderbisschoppen in optocht over straat en mogen arme kinderen in de kerk een schoen zetten en waar dan wat lekkers in komt. Dit groeide uit tot een volksfeest dat behalve voor kinderen ook heel sterk voor verliefde paartjes was bedoeld en dat uitbundig werd gevierd op jaarmarkten en dorpspleinen met veel eten, drank, dans en vrolijkheid.

Overigens waren er ook allerlei pre-christelijke tradities opgenomen in het feest (à la de kerstboom). In pre-christelijke tijden was er namelijk al heel lang sprake van winterfeesten in december. Feesten van licht en donker, waarbij donker stond voor winter, voor dood, voor duivels. Daar hoorden waarschijnlijk ook duistere figuren bij. Het verhaal was dat Wodan op zijn vliegende paard Sleipnir in die periode langskwam om de doden die tot dan toe vastgeketend hadden gezeten, te bevrijden en met de mensen communiceerde via de schoorstenen.

Met de komst van de Reformatie veranderde het Sint Nicolaasfeest in het Sinterklaasfeest en seculariseerde verder naar een werelds feest. Een verklede Sint werd wat meer onderdeel daarvan, hij was nu toch geen officiële heilige meer voor de Protestanten. Maar van een zwarte knecht was nog helemaal geen sprake. Dat wil niet zeggen dat er geen donker gemaakte figuren bij het Sinterklaas ritueel betrokken waren. In veel plaatsen waren er zelfs zwarte Klazen en dat is soms nog tot op vandaag zo.

Dat Sint Nicolaas soms met een duistere begeleider wordt afgebeeld hangt samen met die pre-christelijke tradities van de winterfeesten waarin licht en duister met elkaar strijden. Donker gemaakte, eng uitzierende figuren stonden voor de geblakerde duivel die was overwonnen en die daarom ook met ketens aan zijn voeten liep en een zak met alle verschrikkingen van de hel bij zich had, zo was het idee. Zo liepen er tot de achttiende eeuw door de Amsterdamse straten in december donker gemaakte mannen met zware kettingen die met veel lawaai (wild geraas) langstrokken op zoek naar vrouwen die zich niet snel genoeg in huis terugtrekken en naar stoute kinderen die ze dreigen tot pepernoten te vermalen. Tot op heden zijn er nog allerlei van dit soort zwarte klazen op het Nederlandse platteland. En in veel Europese landen wordt de heilige Nicolaas door zo'n min of meer duivelse knecht begeleid. Maar het is alleen in Nederland dat die knecht op een Afrikaan is gaan lijken.

Overigens vonden veel Protestanten dat het Sinterklaasfeest toch beter kon verdwijnen. Het verwees toch teveel naar het katholicisme en het was niet sober-calvinistisch. Veel steden verboden het feest waardoor het inderdaad steeds meer uit de openbare ruimte

verdween, maar in huiselijke kring bleef het wel voortbestaan. Dat is heel duidelijk te zien op allerlei schilderijen uit die tijd, bijvoorbeeld van Jan Steen, waarbij vrijwel nooit een fysieke Sint aanwezig is. Aan het eind van de 18e eeuw, wordt het onder invloed van de Verlichting steeds meer een opvoedkundig kinderfeest, waarbij door middel van de Sint en zijn cadeaus goed gedrag wordt beloond en slecht gedrag gestraft. Het was nu echt een burgerlijk gezinsritueel geworden. Her en der werd soms nog in de openbare ruimte een Sinterklaasmarkt georganiseerd, maar bijvoorbeeld in Amsterdam werd die markt rond 1830 wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. Het wordt een opvoedkundig burgerlijk feest dat vooral binnenshuis wordt gevierd.

En dan, opeens begint rond 1850 Sinterklaas aan een nieuwe zegetocht en blijkt hij een Afrikaans uitzijende metgezel te hebben. Dat is precies de tijd dat de discussie in Nederland over de afschaffing van de slavernij eindelijk tot een hoogtepunt begint te komen. Andere landen zijn dan al tot afschaffing over gegaan, in Nederland was de discussie na de 18e eeuw weer ingezakt. Nu staat wel vast dat die afschaffing ook door Nederland zal gaan gebeuren, alleen is de grote vraag hoe die in Nederlandse ogen onbeschaafde slaven daarna arbeidsdiscipline en enige beschaving moeten worden bijgebracht, want het idee is dat ze wel dat ze van economisch nut moeten blijven. Ook degenen die in Nederland al langere tijd voor afschaffing hadden gestreden, waaronder dus de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, hadden het idee dat beschaving door kerstening en disciplineren absoluut noodzakelijk was om de slaafgemaakten in Suriname en op de Antillen straks vrij te kunnen laten. Tegelijk was de zwarte mens in de negentiende-eeuwse beeldvorming er in het algemeen een van: ze zijn heel fysiek, speels, kinderlijk, onbetrouwbaar en dommig, maar onder witte leiding kan het wel wat worden. .

En precies in die periode wordt het beeld gecreëerd van de Sint, toonbeeld van goedheid, wijsheid en beschaving, begeleid door een zwarte knecht die tamelijk wild, agressief en dreigend is, maar wel eindeloos trouw zijn witte meester blijft dienen

Zwarte Piet is in feite de uitvinding van één man, Jan Schenkman. Hij was een Amsterdamse onderwijzer en actief lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Die nationale vereniging hield zich bezig (en nog steeds trouwens), met onderwijs, volksontwikkeling en allerlei maatschappelijke discussies. In de jaren 1850 sprak deze vereniging zich opnieuw krachtig uit voor afschaffing van de slavernij.¹ Dat ook Schenkman zich daarmee bezig moet hebben gehouden blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in 1850 een niet mis te verstaan spottend publiceerde: 'Sint Nicolaas schenkt ieder wat: een boertig dichtstukje', dat betrekking had op de affaire van prinses Marianne en haar slaafgemaakte jongetje. Deze door huwelijksperikelen in opspraak geraakte, dochter van koning Willem I en tante van de regerende koning Willem III² nam na een reis door de Oriënt een 15-jarig donker jongetje mee terug naar Europa dat ze als slaafgemaakt jongetje had gekocht in Egypte voor naar het schijnt 68 gulden. Berichten daarover verschenen in alle Nederlandse kranten.

¹ Zie o.a. Maarten Kuitenbrouwer 1978: 82.

² Zij was een dochter van Willem I die van haar adellijke man was gescheiden en openlijk samenwoonde met haar koetsier, met wie zij ook een kind had.

Maar het is niet dit spottendicht dat Schenkman grote bekendheid heeft gegeven. Dat was zijn prentenboek *Sint Nicolaas en zijn knecht* dat hij ook in 1850 publiceerde en dat geldt als het eerste moderne Sinterklaasboek. In dat boek wordt Sinterklaas eigenlijk opnieuw uitgevonden (stoomboot, Spanje etc.) En de moralistische verhaaltjes op rijm worden door een tekenaar voorzien van kleurige prenten, die een soort standaard gaan neerzetten van hoe het hoort. Een daarvan is dat Sinterklaas wordt begeleid door een knecht die een exotisch geklede, zwarte jongeman is. Er waren al aanwijzingen dat er in Nederland rond die tijd soms zwarte mensen werden gebruikt als Piet³, maar vanaf dit boekje wordt dat beeld structureel gemaakt door Schenkman's meteen enorm populaire werk.

Wat dat betreft was Schenkman's boekje dus vooral een breuk met deze ontwikkeling, omdat hij juist een vernieuwingsimpuls gaf aan het Sinterklaasfeest, door de Sint te moderniseren (stoomboot, inkoop bij winkels, kantoor) en te vermenschelijken (zijn harde kant wordt overgedragen aan Piet)

In 1842 was ook al een boekje van een onderwijzer verschenen, namelijk de St.Nicolaas-almanak voor brave kinderen, door George d'Ancona, waarin die modernisering en vermenschelijking ook al een beetje werd ingezet en waaruit Schenkman ruimschoots geput lijkt te hebben. Het grote verschil is echter dat de boeman-kant hier nog in de figuur van een soort donkere geestverschijning wordt verbeeld en bij Schenkman en zijn illustrators een zwarte jongeman is geworden.

Verschillende onderzoekers van de Sinterklaastraditie (Booy, de Jager, Helsloot) gaan er van uit dat Schenkman de ruwe versie van het feest wilde ontdoen van zijn meer afstotelijke en agressieve elementen en er een beschaafd en pedagogisch verantwoord feest van wilde maken. Een deftige Sinterklaas, begeleid door een zwarte page, die gelijkenis vertoont met de zwarte pages in de regentenstukken uit Nederlands Gouden Eeuw, waarin niet getwijfeld kan worden wie er de baas is. Zij bestraffen slecht gedrag, belonen goed gedrag en komen op voor de armen. Het zijn de typische opvoedingsidealen van de burgerij in die tijd, die uiteindelijk verwoord zullen worden door de internationaal bekende pedagoog Jan Ligthart.

Het zou kunnen dat deze getekende zwarte knecht, die pas later Zwarte Piet ging heten, gemodelleerd was naar de beschrijvingen van de slaafgemaakte jongen die prinses Marianne had meegenomen, want in eerste instantie heeft hij een oosterse fez op zijn hoofd en een wijde, lange pofbroek en muiltjes aan. Pas veel later komen de pagepakjes in beeld. Kunsthistoricus dr. Elmer Kolfin twijfelt er niet aan dat inspiratie voor het beeld van Zwarte Piet is gevonden in de zwarte bedienden die met hun bazen uit de slavenkoloniën naar Nederland kwamen en uiteindelijk op de bekende regentschilderijen werden afgebeeld. Sowieso zijn er allerlei relaties tussen de Sint en slavernij. Zo bestaan er verschillende legendes rond de heilige Nicolaas die gevangen genomen kinderen, maar ook Moren en Ethiopiërs uit slavernij zou hebben gered. In het geval van de Moren, of Ethiopiërs, bleven ze vervolgens na hun bevrijding de Sint als knecht dienen. Bijvoorbeeld Anton van Duinkerken, beschreef dit verhaal in 1947 waarin "de kleine neger" genaamd Piter nogal dom was, maar

³ De schrijver-dichter Jozef Alberdingk Thijm publiceerde in 1884 in het dagblad De Amsterdammer een artikel waarin hij een Sinterklaasavond uit zijn jeugd in 1828 beschrijft, aan huis bij een rijke katholieke koopman. Er komt een echte Sinterklaas, die wordt bijgestaan door een 'kroesharige neger', aldus Thijm en die 'Pieter me knecht' wordt genoemd. [<http://www.meertens.knaw.nl/cms/en/109-nieuwsbrief/uitgelicht/143677-de-oudst-bekende-naam-van-zwarte-piet-pieter-me-knecht-1850>]

wel “rap als een aap”, en zich onder leiding van de Sint tot een goed christen ontwikkelde. Hij bleef bij de Sint omdat hij niet begreep wat vrijheid was en anders rondliep “als een hond zonder hok”. Het doet allemaal heel erg denken aan het denken over slavernij rond 1850.

Ook is het inmiddels absoluut duidelijk dat Zwarte Piet niet zwart was van het roet, maar gewoon een man van Afrikaanse afkomst was. Niet alleen waren de tekeningen heel duidelijk en werden alleen maar nog duidelijker namelijk sterotieper in die richting. Maar bovendien worden regelmatig vanaf de negentiende eeuw tot in de jaren 1950 zwarte mannen gevraagd voor Zwarte Piet op te treden. In 1859 schrijft het Amsterdamse katholieke dagblad *De Tijd* dat 'hier en daar de gewoonte bestaat dat een goedgehartige peetoom of een oude huisknecht zich tijdens sinterklaas met een mijter en staf tooit, vergezeld door 'een personaadje, een Neger, die onder den naam Pieter, mijn knecht niet minder populair is dan de Heilige Bisschop-zelf'.

In 1876 organiseerden de studenten in Utrecht een feestelijke rijtoer met een drietal koetsen die de hele dag duurde en ook de jaren daarna weer werd herhaald. “Sint Nicolaas met zijn zwarten knecht werd door vier zwarte paarden, door twee negers gereden, de straten doorgevoerd”.⁴ Bij de eerste intocht per boot in Amsterdam, in 1934, wordt een aantal Afro-Surinaamse matrozen van een schip dat toevallig in de haven lag, gevraagd als Zwarte Piet op te treden, wat ze enigszins beteuterd nog deden ook. Kamerlid Arie IJzermans sprak in 1937 over de slechte omstandigheden waarin zwarte landgenoten leefden en voegde daar cynisch aan toe dat “er in ons land voor negers bijna geen werkgelegenheid te vinden [is]; behalve misschien in de eerste week van December wanneer er een zekere vraag is naar rasechte zwarte knechten voor de diverse Sinterklazen.”⁵ Dat was overigens ook letterlijk zo, want de Afro-Surinamer Jozef Vroom verdiende in 1946 het niet onaardige bedrag van 75 gulden door pakketten van de “Zwarte Pietencentrale” rond te brengen en daarnaast nog een feest op te fleuren als “een rechtstreeks uit Spanje geïmporteerde vuurvretende Piet”.⁶ Of hij het zo leuk vond is de vraag, want ook in zijn gewone kleren, gedurende het jaar kon hij in bepaalde Amsterdamse buurten geen stap te zetten zonder een sleep kinderen achter zich aan die allemaal “Zwarte Piet, Zwarte Piet” naar hem riepen. Zoals hijzelf zei: “Je werd er flauw van”.⁷ Overigens hadden vrijwel alle zwarte Nederlanders daar in die tijd last van als je de interviews uit die tijd leest. En dat lijkt niet zo heel veel veranderd, getuige de vele vergelijkbare verhalen van huidige Afro-Nederlanders.

En ook toen Sint en Piet nog veel meer gemoderniseerd werden en daarmee ook gestandaardiseerd, namelijk door de nationale televisie, werden nog regelmatig zwarte Nederlanders gevraagd voor Piet te spelen, zoals de bekende zwarte acteurs Donald Jones en Otto Sterman, die daar overigens later heel veel spijt van hadden en dat nooit meer hebben gedaan.

Ook was de baas-knecht verhouding overduidelijk. Of zoals de *Leeuwarder Courant* het in 1937 beschreef: “Met diepe bewondering zoals dat een goede knecht betaamt, zag de nikker op naar zijn heer en meester”.

⁴ Boer en Helsloot.

⁵ A. IJzerman in een vergadering van het Ministerie van Binnenlandse Zaken in het Dossier ‘Negercabarets’, 16 november 1937, Stadsarchief Amsterdam.

⁶ Kagie 2006:71-72.

⁷ Ibidem.

Dat gaat vanaf de jaren 50/60 langzaam veranderen. Piet krijgt wat minder overdreven stereotype Blackface-achtige trekken (maar gaat daardoor vaak juist meer op een Afrikaanse man lijken (want niemand is schoenpoets-zwart). Blackface, stereotype imitatie van Afro-Amerikaanse jazzmuzikanten en komieken door witte acteurs was ook hier heel populair (Heintje Davids 1948).

Ook wordt hij minder boeman, meer vrolijke clown en slimmer. Maar uiteindelijk blijft de witte Sint toch echt de baas, hoe verstrooid die soms ook mag zijn en veel mensen hadden Zwarte Piet als voorbeeld van een Afrikaans mens.

Naar aanleiding van een tentoonstelling in het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden over “Ons beeld van de buitenwereld” in 1962 stelde de museumdirecteur Pott in Dagblad De Tijd dat voor de gemiddelde Nederlander de figuur Zwarte Piet beeldbepalend is voor de zwarte medemens; zozeer zelfs dat de Nederlander verbaasd is wanneer hij ziet dat een echte Neger géén grote rode lippen heeft”.

Op straat werden Sinterklaas en Piet langzamerhand steeds zichtbaarder door de groei van de intochten en het gebruik van hun beeltenis in reclames. Heel lang concentreert zich dat op en dicht rond de vijfde december. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw wordt de periode van Sint en Piets zichtbare aanwezigheid steeds verder naar voren opgerekt, zodat tegenwoordig hun aanwezigheid in winkels en in het straatbeeld al vanaf eind oktober/begin november niet te missen is. Ruim drie weken voor Sints feestdag komen zij al in Nederland aan.⁸ Dat leidt naar de belangrijkste verandering in het feest, die qua impact nauwelijks onderschat kan worden: de invloed van de televisie.

Op 4 december 1951 wordt Sinterklaas voor het eerst op televisie verwelkomd. Dat was precies twee maanden na de eerste officiële televisie-uitzending in Nederland. Het jaar daarop is het al traditie en worden de Sint en zijn gevolg op 5 december verwelkomd door Mies Bouwman. Dat blijft zo totdat de televisie zelf vanaf 1967 een nationale intocht voor televisie gaat organiseren. Dat is meteen ook de eerste uitzending die in kleur wordt uitgezonden op de tot dan toe helemaal zwart-witte Nederlandse televisie. Dat geeft opnieuw het belang aan dat de televisie aan dit spektakel hechtte. Vanaf dat moment ontstaat er een nationale regie van het feest, want wat op televisie gebeurt geeft de standaard aan: zó zien Sint en zijn Pieten eruit, zó wordt een intocht georganiseerd, zó heet zijn paard en zó is het verhaal van zijn (aan)komst. Zo'n uitzending duurde anderhalf uur en was een nationale gebeurtenis, waar jong en oud naar keken. Nog steeds trekt de uitzending van de nationale intocht gemiddeld anderhalf tot twee miljoen kijkers en behoort daarmee tot de zeer goed bekeken programma's.⁹

Het Sinterklaasfeest heeft er dus een dimensie bijgekregen: de media. Naast het feest in huiselijke kring, meestal zonder een echte Sint & Piet erbij, en de meer publieke Sint & Piet die op school komt –en in toenemende mate ook in de bedrijfs- of sportkantine– of met een lokale intocht wordt ingehaald, komt er nu een nationale Sint, met een toenemend aantal Pieten in mediaspektakels waaromheen allerlei verhaallijnen worden bedacht. Dagelijkse

⁸ En de rek is er nog niet uit, want sinds 2012 begint het Sinterklaasjournaal al 5 dagen voor de aankomst van Sinterklaas.

⁹ In 2014 werd de intocht zelfs bekeken door 2,4 miljoen kijkers met een marktaandeel van 74,8 procent [http://beeldengeluidwiki.nl/index.php/Intocht_van_Sinterklaas] (14-07-2015).

uitzendingen vanaf ongeveer een maand voor 5 december, vaste presentatoren en sterverslaggevers en veel reclameblokken.

Van de straffende en belonende wijze oude man, bijgestaan door zijn dreigende en onverstaaenbaar pratende zwarte knecht is nauwelijks meer iets te herkennen. Alleen blijft Piet wel donker gekleurd en zijn oude baas blijft wit.

Net zoals er steeds vanuit pedagogische hoek keer op keer geprotesteerd is tegen het agressieve karakter eerst van Sint, later van Piet, is het nu de huidskleur en de associatie met het koloniale en slavernijverleden die als moreel niet meer aanvaardbaar bestreden wordt. Na jarenlang een discussie in de marge te zijn geweest, is het sinds 2011 nationaal en wordt er ook vanuit het buitenland naar dit conflict met verbazing gekeken. Door de veranderde sociaal-politieke en media context waarin we leven is de discussie heftiger dan bij vroegere veranderingen. Maar ook toen ging het traag. Eigenlijk gaat de huidige verandering misschien niet eens zo traag als je bedenkt dat tien jaar geleden waarschijnlijk 95% van de bevolking geen enkel probleem zag in Zwarte Piet en nu al een kwart aangeeft geen moeite te hebben als hij verandert en met zijn tijd meegaat. Ik veronderstel dat het er over 25 jaar echt heel anders uitziet. En of die exotische pagepakjes er dan nog wel zijn, zien we dan wel weer.